

Paralele między zasadami wydawania tekstów staropolskich a edycją transliterowanego *tefsiru* Tatarów WKL. Uściślenie podstawowych pojęć oraz kwestii technicznych.

Słowa kluczowe: edycja tekstów dawnych, transliteracja, transkrypcja, tefsir

Rys historyczny

Nakładem Zakładu im. Ossolińskich oraz Wydawnictwa PAN w roku 1955 ukazały się *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, w których tworzenie zaangażowanych było wielu naukowców. Ostateczny kształt publikacji nadany został przez: Konrada Górskiego, Władysława Kuraszkiewicza, Franciszka Peplowskiego, Stefana Saskiego, Witolda Taszyckiego, Stanisława Urbańczyka, Stefana Wierczyńskiego oraz Jerzego Woronczaka. Dyskusje nad problemem w gronie historyków języka i literatury trwały od lat, a momentem, który można uznać za umowną datę początkową szerzej zakrojonej inicjatywy normalizującej skomplikowane kwestie edycji tekstów dawnych to rok 1884 i Zjazd historyczno-literacki imienia Jana Kochanowskiego, zorganizowany w trzechsetlecie śmierci poety. Sformułowane postulaty, stanowiska, wskazane problemy do rozwiązania stały się przyczynkiem do długofalowej dyskusji o charakterze naukowym, czego wymiernym efektem stać się miało opracowanie zasad transkrypcji tekstów staropolskich, stworzone przez Wacława Borowego, Juliana Krzyżanowskiego i Witolda Taszyckiego na zlecenie PAU z 1936 roku. Niestety prace te nie zostały opublikowane, a do nieukończonego przedsięwzięcia wrócono dopiero po wojnie.

Wynikiem kolejnego etapu prac nad uściśleniem zasad dotyczących wydawania tekstów staropolskich były *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Materiały dyskusyjne* zamieszczone w tomie *Z badań nad literaturą staropolską* (1952)¹, na które składały się autorskie rozprawy zawierające rozważania i propozycje związane z ową problematyką autorstwa Konrada Górskiego, Władysława Kuraszkiewicza, Eugeniusza Sawrymowicza,

---

¹ W *Bibliografii* podano szerszy wybór prac opublikowanych w związku z omawianą problematyką. Na potrzebę dokonania uściśleń w dziedzinie edycji tekstów dawnych – oprócz językoznawców i literaturoznawców – wskazywali również historycy. Z inicjatywy Krakowskiego Koła Towarzystwa Historycznego w roku 1918 dyskutowano nad problemem, co połączone było z cyklem referatów, które następnie zostały ogłoszone drukiem pod wspólnym tytułem *Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski*.

Janiny Szewczykówny, Stefana Vrtel-Wierczyńskiego. Po ogłoszeniu drukiem pokłosa dotychczasowych dyskusji w kolejnym roku odbyły się dwa spotkania w szerokim gronie naukowców. Omówiono na nich szczegółowo tekst dotychczasowych zasad transkrypcji i transliteracji, wprowadzono szereg zmian i uściśleń, ustalono też dalszy przebieg prac: powołano dwa czteroosobowe zespoły, które miały opracować ostateczny tekst zasad. Ukazały się one w 1955 roku, o czym była mowa na wstępie, i do tej pory stanowią rzetelną, wszechstronną podstawę metodologiczną opracowywania transkrypcji i transliteracji polskich zabytków. Autorzy mieli oczywiście świadomość, że ogłoszony drukiem projekt – choć bezsprzecznie stanowił kamień milowy w dziedzinie edycji tekstów dawnych – nadal nie mógł, i wciąż nie może, stanowić instrukcji o charakterze ostatecznym, z ustaleniami, które nie będą modyfikowane. Z jednej strony wzrasta wiedza z zakresu historii języka, z drugiej – odkrywane są nieznane dotąd teksty dawne, które rzucają nowe światło na problem grafii i ortografii panującej w rękopiśmiennych i drukowanych zabytkach.

Poniżej omówiono zawarte w *Zasadach* podstawowe założenia dotyczące wydawania polskich tekstów do połowy XVIII wieku, wzbogacone obserwacjami i uściśleniami wynikającymi z doświadczeń w pracy nad tekstami dawnymi. Rozwinięte zostały kwestie, które stanowić będą punkt wyjścia do dyskusji nad opracowaniem zasad wydawniczych dla tefsiru. Wiele z rozwiązań technicznych okazuje się przydatnych również w pracy nad planowaną edycją, inne stanowią przyczynek do zadawania konkretnych pytań do rozstrzygnięcia i indywidualnych ustaleń.

Ponadto omówiono i zdefiniowano podstawowe terminy, których uściślenie można uznać za punkt wyjścia dla dalszych prac. Stanowią one – obok planu stworzenia jak najbardziej adekwatnych i czytelnych tabel transliteracyjnych – ważny element dla ostatecznego sformułowania zasad edycji tefsiru Tatarów WKL zapisanego alfabetem łacińskim.

I. Typy edycji tekstów literatury staropolskiej²

Edycje typu A to wydawnictwa dokumentacyjne, ściśle naukowe, dla których postuluje się prezentację tekstu w trzech wersjach: w fototypii, transliteracji i transkrypcji, z ewentualnym pominięciem transliteracji dla tekstów późniejszych niż średniowieczne. Transkrypcja uwidoczni wszystkie cechy językowe zabytku, zarówno normatywne,

---

² Terminu „literatura staropolska” używam w odniesieniu do wszystkich polskich tekstów dawnych, od najstarszych do baroku włącznie, zgodnie z periodyzacją literatury polskiej, natomiast w odniesieniu do języka tego okresu stosuję rozróżnienie na dobę staropolską (do końca XV wieku) oraz średniopolską (wiek XVI do połowy wieku XVIII).

dokumentujące ówczesne normy fonetyczne i morfologiczne, jak również niestabilizowane, wskazujące na chwiejność normy, jej powstawanie lub zanikanie, czyli wariantywność na wszystkich poziomach języka.

Edycje typu B to wydawnictwa popularnonaukowe oraz naukowo-dydaktyczne, zatem zwykle opierają się jedynie na transkrypcji tekstu, w której dopuszcza się modernizację niektórych cech językowych zabytku, które w obecnym systemie językowym nie mają swoich odpowiedników, zarówno w systemie graficznym, jak i fonetycznym. Dla przykładu: zwykle nie oznacza się pochyleń samogłosek *a* oraz *e* (poza rymami) oraz wprowadza zapis *ó* zgodnie z dzisiejszymi normami ortograficznymi. Nie należy jednak wprowadzać normalizacji tekstu w wypadkach, gdy uwidoczniła się w nim chwiejność normy. W ramach typu B przewiduje się kilka odmian edycji, w zależności od celów, jakim ma służyć.

Edycje typu C to wydawnictwa szkolne i popularne, oparte wyłącznie na transkrypcji tekstu, modernizującej wszelkie cechy fonetyczne obce dzisiejszemu systemowi oraz normalizującej inne cechy językowe w obrębie zabytku zgodnie z ich statystyczną przewagą w tekście bądź z kształtującą się ówczesnie normą. Wydawnictwa tego typu również mogą być zróżnicowane zależnie od ich przeznaczenia.

II. Sposoby oddania tekstu w edycji

Transliteracja polega na zastąpieniu liter jednego alfabetu literami innego alfabetu. Termin ten odnosi się zarówno do wiernego oddania tekstu obcojęzycznego (według ściśle określonych zasad, np. uzgodnionych z międzynarodowym systemem ISO – International Organization for Standardization)³, jak również do oddania tekstów zapisanych w tym samym języku, lecz powstałych w odległych epokach historycznych, kiedy pisownia była jeszcze niestabilna i zdecydowanie odmienna od dzisiejszej. Łączy się wówczas z wiernym, literalnym oddaniem drukiem tekstu zabytku postrzeganego jako integralna całość, zawiera zatem również wszelkie jego elementy niezwiązane z tekstem ciągłym⁴, jak sygnatury składek, pierwotne foliowanie, kustosze, stanowiąc jego graficzne odwzorowanie również w układzie tekstu: poszczególnych rzędków oryginału, wcięć, wyróżnienia czcionek, uwidocznienia wszelkich błędów oraz poprawek w tekście. Każdemu wyróżnionemu znakowi graficznemu zabytku winna w zasadzie odpowiadać odrębna czcionka w transliteracji.

---

³ Przykładowo dla transliteracji sześciu alfabetów cyrylickich przy sporządzaniu opisów bibliograficznych i katalogowych Polska Norma to PN-59/N-01201.

⁴ Wykaz i sposób oznaczania tych elementów w dalszej części omówienia.

Dotyczy to zarówno grafemów literowych i znaków interpunkcyjnych, jak również wszelkiego rodzaju innych oznakowań wprowadzonych w tekście, a także emendacji.

Transkrypcja polega na przenoszeniu za pomocą liter alfabetu (oraz znaków specjalnych) przybliżonego brzmienia głosek utrwalonego systemem znaków literowych należących do alfabetu innego języka, jak również do innej pisowni tego samego języka. Istnieją różne typy transkrypcji, np. transkrypcja fonetyczna (zob. niżej), transkrypcja tekstów zapisanych alfabetem niełacińskim. Dla tych drugich (dotyczy to np. cyrylicy, grażdanki) opracowano w ramach każdego alfabetu odrębne zasady, a w ich obrębie zasady dla każdego posługującego się nim języka. Odmienny typ stanowi transkrypcja tekstów staropolskich dokonana w ramach jednego alfabetu, która również może mieć różne odmiany w zależności od przeznaczenia, stąd ustalono ściśle reguły dotyczące sposobów modernizacji zapisu (dla typu A, B, C – zob. wyżej). W uzasadnionych wypadkach transkrypcja tekstu w edycji może nie odzwierciedlać graficznego układu oryginału, winna jednak zachować właściwości językowe zabytku (formy fleksyjne i słowotwórcze) bez normalizacji oraz – w miarę możliwości – odcienie fonetyczne.⁵ W odróżnieniu od transliteracji, dla której zasadą jest w uproszczeniu: „litera za literę”, tu tekst oddaje się – również w miarę możliwości – za pomocą obecnych (współczesnych) znaków literowych.

Transkrypcja fonetyczna polega na zastępowaniu w pisowni jednego systemu graficznego przez inny, który ma oddać cechy fonetyczne (wszelkie niuanse wymowy), a nie litery innego systemu. Ma też zastosowanie dla zapisu tekstów gwarowych lub takich, dla których walor fonetyczny ma istotne znaczenie (np. w opisie wad wymowy). Wówczas często nie jest transpozycją innego zapisu, a zapisem tekstu mówionego za pomocą skomplikowanego systemu znaków literowych i diakrytycznych.

Fototypia stanowi wierne odwzorowanie zabytku metodą reprodukcji fotomechanicznej, najlepiej w jego naturalnej wielkości. Wszelkie ingerencje wydawcy ograniczone są do minimum, tak by tekst możliwie najwierniej odpowiadał zabytkowi, dlatego też np. retuszuje się wyraźne w zabytku, a zanikłe na kliszy, kontury liter, znaki, znaki proweniencyjne itp.

III. Uwagi techniczne

---

⁵ W wypadku tekstów, dla których istotne jest jedynie przekazanie myśli, sensu, a nie cech językowo-stylistycznych (teksty Nieliterackie, historyczne itd.), dopuszcza się najdalej idącą modernizację szeregu cech językowych, które współczesnemu odbiorcy są zupełnie obce, przez co utrudniają kontakt z tekstem.

1. Symbole edytorskie i uwagi w notach:

- < > nawiasy kątowe dla uzupełnienia miejsca uszkodzonego:
- w postaci liter, jeśli jesteśmy w stanie zrekonstruować prawdopodobną wersję nieczytelnego tekstu (stosując dzisiejszą pisownię), a także wówczas gdy jakaś litera jest zupełnie nieczytelna, ale da się ją odtworzyć na podstawie kontekstu: yed<nego>
  - w postaci takiej liczby kropek, z ilu prawdopodobnie składał się wyraz, który jest nieczytelny na skutek uszkodzenia, a którego nie jesteśmy w stanie uzupełnić: <.....>
  - w nocie omawiamy uszkodzone miejsce (sposób i stopień uszkodzenia): na ile jest czytelne, uszkodzenia mechaniczne, zatarcie, zamazanie, wyskrobanie (w drukach też niedotłoczenie lub zalanie farbą) itd.
  - w wypadku uszkodzenia większej partii tekstu stosujemy uwagę zapisaną kursywą w nawiasie okrągłym, w której omawiamy rozmiar uszkodzeń, np.: *(w tym miejscu trzy wiersze nieczytelne), (odtąd do końca strony tekst zdefektowany, brak części karty itd.), (następne dwie karty wyrwane)*
- { } nawiasy klamrowe dla fragmentów dopisanych w rękopisie między rządkami lub na marginesie: {yednego}
- wszelkie dopiski, glosy, uzupełnienia (nadpisane i marginesowe) należy omówić w nocie, informując kto (pisarz tekstu, który z kopistów, ewentualnie inna ręka) i gdzie (między rządkami czy na marginesie) je zamieścił
- [[ ]] podwójne nawiasy prostokątne dla oznaczenia anulowanych partii rękopisu
- jeśli anulowany fragment tekstu (przekreślony, zamazany, wyskrobany, podkropkowany, tj. *expunctatio*) nadal się da odczytać, umieszczamy go w normalnym miejscu tekstu ciągłego: [[yednego]]
  - jeśli przekreślenie uznamy za wyraźnie późniejszą ingerencję (np. kolejnego właściciela tekstu lub czytelnika), fragment ten zapisujemy normalnie, nie stosując w tekście ciągłym nawiasów, a fakt ten odnotowujemy jedynie w notach
  - w wypadku dokładnego usunięcia niewielkiego fragmentu, zaznaczamy orientacyjną liczbę anulowanych liter w podwójnych nawiasach prostokątnych i kątowych: [[<.....>]]
  - dla znacznej partii tekstu usuniętego stosujemy zapis w nawiasie okrągłym, jak wyżej, np.: *(w tym miejscu dwa wiersze zamazane), (odtąd do końca strony razura)*

2. Wszelkie miejsca, na które winno się zwrócić uwagę, a nie zostały omówione powyżej, należy odpowiednio zinterpretować, oznaczyć i opisać w notach. Najbardziej typowe wypadki pojawiające się w tekstach staropolskich to:

2.1. Skróty, ideogramy

- ideogramy pozostawiamy bez zmian, ich wartość leksykalną omawiamy we wstępie lub notach
- wszelkie skróty, zarówno tworzone przez ucięcie końcowej części wyrazu (suspensja), jak przez ściągnięcie (kontrakcja) proponuję albo pozostawiać w wersji oryginalnej (łącznie z zastosowanymi znakami, kropką, kreską itp.) i rozwiązywać w notach (tu można by też podać kilka możliwości rozwiązania skrótu, o ile takie istnieją), albo zapisać cały wyraz w pełnym już brzmieniu, ujmując litery pochodzące ze skrócenia w nawias prostokątny. Pierwszy sposób wydaje się lepszy, przynajmniej w początkowej fazie opracowywania zasad transliteracji tefsirów, ponieważ daje możliwość obserwacji technik abrewiacyjnych w postaci możliwie najwierniej oddającej zapis oryginalny
- abrewiacje z zastosowaniem litery nadpisanej lub odpowiedniego znaku rozwiązuje się za pomocą rozwinięcia części skróconej, zapisanej we frakcji górnej

2.2. Przerobienie liter z innych liter

- zapisujemy nowe brzmienie litery (zgodne z poprawką), natomiast w nocie opisujemy poprawkę i podajemy postać poprawianą, o ile da się ją odczytać
- jeśli jakaś litera lub wyraz zapisane zostały w miejscu wyskrobania innej litery lub wyrazu, zapisujemy tekst normalnie (tj. w ostatecznej wersji po poprawce), a w nocie zamieszczamy odpowiednią uwagę, np.: na razurze (z opisem, jakiego fragmentu dotyczy ta uwaga).

2.3. Wyrazy (fragmenty) przestawione

Jeśli w zabytku oznaczono w jakikolwiek sposób zmianę kolejności zapisanych wyrazów, wówczas zapisujemy ten fragment zgodnie z poprawką, a w nocie dajemy o tym informację. Postępujemy tak, o ile dzieje się tak w granicach rządka albo między rządkami, lecz nie narusza to układu graficznego kolumny transliteracji. Gdyby zabieg taki prowadził do poważnych zaburzeń w owym układzie, warto rozważyć wprowadzenie oznaczeń: całość zapisujemy wówczas zgodnie z kolejnością wyjściową w zabytku, natomiast wyraz, który ma zostać przeniesiony, ujmujemy w umowne znaki, np. strzałki, półklamry itp., oznaczając również miejscu jego przeniesienia, np.: ↓yego↑ oraz: √ (miejsce docelowe).

2.4. Pomyłki w tekście zabytku

W edycji tekstu zachowujemy wiernie zapis oryginału, uwzględniając wszelkie błędy literowe, gramatyczne, zastosowanie nietypowego dla zabytku znaku, nieprawidłowy szyk

wyrazów itp. W notach należy to zaznaczyć, można też opisać charakter błędu oraz sposób (lub sposoby) właściwego odczytania tekstu, a także powołać się na inne edycje bądź inne kopie tego samego tekstu, np.: *tak w rękopisie zamiast...* Jeśli w zabytku drukowanym omyłkowo wydrukowano jakąś czcionkę odwrotnie („do góry nogami”), zapisujemy ją w normalnym układzie, a fakt ten opisujemy w nocie.

2.5. Lekcje niepewne

W razie wątpliwości, czy właściwie odczytaliśmy tekst, należy to zwięźle opisać w nocie i – podobnie jak wyżej – można powołać się na inne edycje lub kopie tego samego tekstu

2.6. Należy ustalić sposób zapisu fragmentów obcojęzycznych wplecionych w tekst polski. Zasadniczo mamy do wyboru kilka opcji:

- pominąć ten fragment w transliteracji, a w odpowiednim miejscu zostawić uwagę w nawiasie okrągłym, np.: *(w tym miejscu pięć wersów w języku tureckim)*
- zapisać fragment bez ingerencji alfabetem, w którym został zapisany w zabytku, a w nocie dać uwagi, np. komentarz dotyczący języka, w jakim zapisano ów wtręt, treści, tłumaczenie na język polski itp.
- zapisać fragment w transliteracji na łacinkę, jeżeli w danym języku obowiązuje zapis w tym alfabecie, zaś partie w języku, dla którego stosuje się alfabet arabski pozostawić bez zmian, ewentualnie zmodernizować zapis
- zapisać tłumaczenie tekstu odpowiednio oznaczone (kursywą i w nawiasach okrągłych) w tekście ciągłym i opatrzyć je notą

2.7. Warto uwzględnić różnice w kroju liter, zachowując rozróżnienie za pomocą zastosowania kursywy, jak również uwzględnić wielkości liter.

3. Układ tekstu:

Transliteracja tekstu zakłada jego wierne odwzorowanie w układzie, zatem należy:

3.1. zachować układ tekstu

Rządki transliteracji powinny być zgodne z rozmieszczeniem tekstu w rządkach w tekście oryginału (zob. też niżej), podobnie powinno się przestrzegać granic pomieszczenia tekstu na poszczególnych stronach

3.2. uwzględnić wszelkie inne – poza tekstem głównym – zapisy w zabytku:

- *pagina*: zgodna z oryginałem (literowa, cyfrowa). Jeśli oznaczane są karty, wówczas oznaczamy także stronę *verso*, nie zapisując podobnej informacji na stronie *recto*. Pomimo braku paginacji na którejś stronie, podajemy jej oznaczenie zgodnie z kolejnością, zapisując w nawiasie kwadratowym, podobnie zapisujemy numery stron błędnie oznaczonych, np.: 1,

1v, 2, 2v, [3], [3]v itd. Może się zdarzyć, że w zabytku przeprowadzono dwie równoległe paginacje (zwykle zdarza się to przy jednoczesnej paginacji literowej kart i liczbowej stron), wówczas warto zachować obie, natomiast w razie cytowań z zabytku, posługiwać się raczej paginacją liczbową. W wypadku, gdy w którymś miejscu – np. po wstępie, przedmowie, dedykacji itp. – następuje dla tekstu ciągłego paginacja nieciągła, nowa, wtedy należy rozpatrzyć dwie możliwości. Zachowujemy oryginalną paginację zabytku, jeśli paginacja pierwszej części oraz wznowiona różnią się między sobą, np. dodano do jednej z nich jakiś symbol (półnawiasy, krzyż, gwiazdkę itp.) lub zmieniono system (najpierw litery potem cyfry albo najpierw minuskuła potem majuskuła itp.). Jeśli paginacja wznowiona ma ten sam format co poprzedzająca, należy zachować paginację zgodną z zabytkiem, jednak jedynie dla zasadniczego tekstu ciągłego pozostawić ją bez zmian, natomiast inną poprzedzić odpowiednim zapisem, np.: *wstęp*, *przedm* (= przedmowa), *ded* (= dedykacja), *rejestr*. W razie wystąpienia stron nieliczbowanych, kartę tytułową oznaczamy: *kt*, *ktv*, a dla innych stosujemy oznaczenia liczbowe poprzedzone skrótem *nlb*, np.: *nlb 1*, *nlb 2*.

- kustosze, żywa pagina itd.:

K u s t o s z w rękopisie to oznaczenie kolejności następstwa składek za pomocą liczb lub liter, umieszczanych zazwyczaj na dolnym marginesie ostatniej strony składowki (w książce drukowanej rękopiśmiennemu kustoszowi odpowiada *s y g n a t u r a*).

R e k l a m a n t w rękopisie to wyraz lub jego początek zapisany pod kolumną tekstu (bliżej prawego marginesu), od którego zaczyna się tekst następnej składowki, arkusza, karty lub strony (w książce drukowanej rękopiśmiennemu reklamantowi odpowiada *k u s t o s z*).

Ż y w a p a g i n a umieszczona jest na górnym marginesie i może obejmować jedną stronę tekstu, ale również dwie sąsiednie strony (*verso* i *recto*). Zamieszczony jest w niej zwykle tytuł książki, rozdziału, podrozdziału itp., jakie obejmują dane strony tekstu.

M a r g i n e s y zamieszcza się zgodnie z ich rozmieszczeniem w zabytku. Jeśli zapisane są innym krojem pisma lub w innej wielkości, uwaga taka znajduje się we wstępie ogólnym do edycji. O ile w tekście ciągłym zaznaczono miejsce, do którego odnosi się uwaga marginesowa, warto to również zaznaczyć w transliteracji.

Układ tekstu w zapisie ciągłym:

W razie zapisu transliteracji tekstu w systemie ciągłym (tzn. nieodzwierciedlającym oryginalnego układu tekstu zabytku) – co najczęściej ma miejsce w wypadku transliteracji glos i cytowań – elementy tekstu, które nie wchodzą bezpośrednio w układ tekstu ciągłego, zapisujemy w odpowiednim miejscu, tj. wplątamy w tekście ciągłym w należyty porządku.

Poprzedzamy je odpowiednim skrótem w nawiasie, kończymy myślnikiem w nawiasie, np.: Y przyfzedł Abram przez ziemię aż do mieyfcá Szechemá do rowniny Moreha (*marg*) Albo do dębu/ iellibyś czytał Allon/ á nie Elon. (–) (*BudBib 1.Gen 12/6*). Poza skrótem (*marg*) mogą pojawić się również: (*kust*) (= kustosz), (*rekl*) (= reklamant), (*nagl*) (= nagłówek), (*żp*) (= żywa pagina). Jeśli w tekście wprowadzono jakiś system oznaczania partii dialogowych, wówczas zmiany repliki oznaczamy każdorazowo symbolem: (–).

Dokładnie odwzorowujemy w transliteracji również błędy (zob. 2.4.). Jeśli ich interpretacja jest oczywista, wówczas po błędnie zapisanym wyrazie umieszczamy symbol: [!] lub informację o należywym odczytaniu wyrazu, np.: uią [*lege: nią*], ewentualnie inne uwagi typu: [*lekcja niepewna...*], [*być może błąd zamiast...*]. Oczywiście zaproponowany system dla tekstu transliterowanego w układzie ciągłym nie wyklucza możliwości stosowania not. Za każdym jednak razem wszelkie koniektury muszą być wyraźnie wyróżnione i należycie opisane.

IV. Transliterowany tefsir w edycji zbieżnej z typem A – problemy do rozstrzygnięć metodologicznych po zestawieniu z zasadami dotyczącymi transliteracji tekstów staropolskich

Przedstawiona powyżej problematyka naukowej edycji tekstów literatury staropolskiej ma liczne punkty styżne z planowaną edycją oraz metodologicznymi uściśleniami dotyczącymi transliteracji tefsiru Tatarów WKL. Transliteracja tekstów dawnych tylko z pozoru wydaje się przedsięwzięciem bezproblemowym w sensie technicznym – oddajemy w edycji co prawda tekst dawny, ale przecież zapisany w tym sam języku, mamy zatem zwykłe „przepisanie” tekstu z zachowaniem zasady odpowiedniości znakowej: każdej literze zabytku przypisuje się odpowiedni grafem w transliteracji. W rzeczywistości należy jednak zwrócić uwagę na dwa podstawowe problemy, które będą żywe również w tej pracy: trzeba się bezwzględnie ustrzec pokusie interpretacyjnej, lub inaczej: w żadnym wypadku nie odchodzić od ścisłej transliteracji na rzecz transkrypcji. Co z tym się wiąże? Chodzi po pierwsze o całkowite odcięcie się od naszej świadomości językowej związanej z wartościami wymawianiowymi poszczególnych liter. Nie można zatem dla jednego znaku tekstu zabytku stosować różnych znaków w transliteracji, choćbyśmy mieli pewność, że w zabytkach późniejszych znakowi temu odpowiadała już inna wartość fonetyczna. Współczesne uściślenia ortograficzne mają swoje uzasadnienie w kilku regułach, z czego istotną dla nas rangę ma zasada historyczna, morfologiczna oraz fonetyczna. Te same zasady dotyczyły wszelkich tekstów dawnych, niezależnie w jakim alfabecie zostały zapisane, z tą różnicą, że

owe reguły podlegały wówczas innym uściśleniom, w dodatku mogły one mieć swoje indywidualne cechy związane z różnymi wpływami: autora, oficyny, wpływu osób trzecich na ostateczny kształt edycji, a przede wszystkim rozchwiania w kwestiach normatywnych, co widoczne jest nawet w obrębie jednego zabytku literatury dawnej. Podstawowa zasada transliteracji, czyli „litera za literę” da badaczom teksty oczyszczone z wtrętów interpretacyjnych, co pozwoli na ich późniejszą wiarygodną analizę. Drugi problem, który był istotny dla uściśleń związanych z transliteracją tekstów litery staropolskiej, miał ścisły związek z kwestią rozwoju grafiki tekstowej. Zatem, pomimo „przepisania” tekstu zapisanego wcześniej w tym samym języku, w dodatku tym samym alfabetem, należało zmierzyć się z wszelkimi problemami, które mogą nie od razu uwidocznić się na powierzchni. Dotyczą one przede wszystkim wielowiekowej ewolucji samego alfabetu łacińskiego, zmian w kroju poszczególnych liter, wprowadzania nowych znaków o różnych funkcjach, np. abrewiacyjnych lub związanych z przypisaniem do języka o odmiennych cechach fonetycznych. Mamy zatem z jednej strony kwestię rozstrzygnięć, które elementy typowo graficzne są istotne, a które nie⁶, poza tym w kwestiach interpretacyjnie niejasnych lub w wypadku jakichkolwiek wątpliwości zasadą główną jest zawsze wierność zapisom oryginalnym.

Istotną kwestią jest zdanie sobie sprawy, że tekst tefsiru (zapisany w języku polskim z silnym substratem białoruskim alfabetem arabskim z odpowiednimi modyfikacjami) powstał w okresie, kiedy nawet teksty polskie zapisane alfabetem łacińskim miały jeszcze nieunormowaną graficę, np. co do oznaczania trójszeregu, miękkości, pochyleń itd. Ponadto warto zwrócić uwagę, iż oddawanie języka polskiego za pomocą systemu liter łacińskich, które należało dostosować do indywidualnych cech fonetycznych języka miało już wówczas całkiem długą historię i czas na kształtowanie się pewnych norm, natomiast wykorzystanie alfabetu arabskiego wiązało się z koniecznością podjęcia właściwie prekursorskiej pracy nad możliwie najlepszym dostosowaniem systemu liter stosowanego dla zapisu języków o odmiennych od polszczyzny cechach fonetycznych.

Wydaje się, że na tym etapie prac powinno się poczynić kilka roboczych ustaleń, większość jednak będzie zapewne tematem kolejnych dyskusji po przetransliterowaniu wyznaczonych próbnych fragmentów.

---

⁶ Np. unormowano kwestie zapisu w transliteracji liter (znaków): *r* okrągłego i prostego, *s* długiego i krótkiego, *z* długiego i krótkiego, *ŷ* mającego wartość ligaturową lub prostą, niezwykle zróżnicowanych graficznie znaków tyrońskich, niejednorodnych graficznie, ale w zasadzie oddających te same wartości, znaków interpunkcyjnych itd.

Generalnie powinno się stosować dla każdego znaku literowego tekstu indywidualny odpowiednik literowy w transliteracji (można założyć istnienie dwuznaków lub liter z diakrytami). Nie wydaje się jednak, aby konieczne było wprowadzenie rozróżnienia kroju liter w zależności od ich położenia w na-, śród-, wygłosie lub pozycji izolowanej, jak to ma miejsce w pisowni arabskiej, choć w wielu badanych tekstach przestrzega się tradycyjnej formy zapisu z uwzględnieniem pozycji litery. Warto natomiast w notach zamieszczać informację, jeśli pisarz błędnie umieści w zapisie krój litery. Informacja taka będzie miała w tym wypadku jedynie walor techniczny, niemniej może dać możliwość późniejszego całościowego, kompletnego opisu grafii zabytku. Zdarzają się też zabytki w całości zapisane literami w kroju izolowanym, wówczas fakt ten opisać należy we wstępie wydawniczym. Z kolei zastosowane w zabytkach oznaczanie samogłosek za pomocą znaków wokalizacyjnych lub połączenia odpowiedniej litery z owymi znakami, które odpowiadają arabskiemu rozróżnieniu w piśmie samogłosek krótkich i długich, powinno mieć swoje odzwierciedlenie w transliteracji. Późniejsza analiza może wykazać rodzaje zależności między odpowiednimi znakami a ich wartością fonetyczną w ówczesnej polszczyźnie. Może się również okazać, że w poszczególnych zabytkach można dostrzec indywidualne zasady zapisu liter, np. pozycyjne. Są też cechy zapisu, które mogą się w ostateczności okazać zupełnie nieistotne, jak np. umiejscowienie fathy przy alifii dla samogłoski *a*. Istotne jest natomiast dostrzeżenie cech systemowych zarówno dla większej grupy zabytków w grafii arabskiej, jak również dla poszczególnych tekstów, np. kwestia możliwości zapisu w nagłosie alifu z fathą, czy też rozróżnienie pierwotnego *a* akcentowanego i *a* nieakcentowanego – oznaczanego samą fathą.

Uściślenia wymaga również rozplanowanie układu wyrazów w rzędkach. Zgodnie z tradycją pisma arabskiego tekst zapisany jest od strony prawej do lewej. Można zachować ten kierunek, ale wydaje się to z wielu względów bardzo kłopotliwe przy odczytywaniu tekstu zapisanego łacinką. Pozostają zatem dwie inne możliwości: zapis zgodny z naszą tradycją – od lewej do prawej bądź ewentualnie typ wypracowany przy dawnych interlinearnych kilkujęzycznych przekładach Biblii, jak np. w *Poliglocie antwerpskiej* zapis od prawej do lewej w rzędku (pod tekstem hebrajskim, zatem zgodnie z kierunkiem zapisu oryginału), jednak z kierunkiem od lewej do prawej w obrębie każdego oddzielnego wyrazu. Ostatni typ wydaje się mało czytelny, więc raczej nieprzydatny w opracowaniu systemu notacji.

Dla badań nad grafiką staropolską opis zabytków Tatarów WKL da możliwość prześledzenia ciekawego nakładania się reguł rządzących dwoma odmiennymi systemami alfabetycznymi i różnych zasad szczegółowych zapisu. Prawdopodobnie można będzie stwierdzić w owych polskich tekstach zarówno wpływy norm typowych dla zapisu alfabetem

arabskim tekstów oryginalnych (tzn. w języku arabskim), jak też reguł ortograficznych właściwych dla danego okresu piśmiennictwa polskiego w ujęciu tradycyjnym (zapisanego odpowiednio modyfikowanym alfabetem łacińskim).

Wybrana bibliografia:

- BADECKI K., 1928, *Znaki wodne w księgach Archiwum miasta Lwowa 1382-1600*, Lwów: Zakłady graficzne Piller-Neumanna.
- COHEN M., 1956, *Pismo. Zarys dziejów*, przekł. Irena Pomian, Warszawa: PWN.
- DULEWICZOWA I., 1981, *Transkrypcja i transliteracja wyrazów rosyjskich*, Warszawa: PWN.
- FRIEDBERG M., 1963, *Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych. Metoda i technika pracy edytorskiej*, Warszawa: PWN.
- GIEYSZTOR A., 2073, *Zarys dziejów pisma łacińskiego*, Warszawa: PWN.
- GÓRSKI K., 1957, *Sztuka edytorska. Zarys teorii*, Warszawa: PWN.
- GÓRSKI K., 1978, *Tekstologia i edytorstwo dzieł literackich*, Warszawa: PWN (wyd. 2, wyd. 1: 1975).
- GÓRSKI K., KURASZKIEWICZ W., PEPŁOWSKI F., SASKI S., TASZYCKI W., URBAŃCZYK S., WIERCZYŃSKI S., WORONCZAK J., 1955, *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- HORODYSKI B., 1951, *Podręcznik paleografii ruskiej*, Kraków: Wydawnictwo Studium Słowiańskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- IHNATOWICZ I., 1962, *Projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku*, [w:] *Studia Źródłoznawcze*, t. 7, Warszawa: PWN, s. 99-124.
- Instrukcja wydawnicza dla nowożytnych źródeł dziejowych*, 1949, J. Glinka (opr.), Warszawa: Nakł. Tow. Naukowego Warszawskiego [przyjęte przez Komisję Historyczną Towarzystwa Naukowego Warszawskiego oraz Komisję Historyczną PAU].
- Instrukcja wydawnicza dla średniowiecznych źródeł historycznych*, Komisja Historyczna PAU przy współdziałaniu Towarzystw Naukowych we Lwowie, Poznaniu, Warszawie i Wilnie (oprac.), „Archiwum Komisji Historycznej PAU” seria 2, t. 2, Kraków 1930, s. 1-40.
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, 1953, K. Lepszy (red.), Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- KALINA A., 1886, *Jakich zasad trzymać się należy w transkrypcji rękopiśmiennych i drukowanych zabytków polskich od najdawniejszych czasów do XVII wieku?*, [w:] *Pamiętnik Zjazdu historyczno-literackiego im. Jana Kochanowskiego*, Kraków: Nakł.

- Akademii Umiejętności, druk. Wł. L. Anczyca i Sp., s. 42-46 [*Archiwum do dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, t. 5].
- KUBALA L., 1890, *O wydawnictwie źródeł historycznych XVII wieku*, [w:] *Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie*, t. 1: *Referaty*, Lwów: Nakładem uczestników Zjazdu, druk. W. Łozińskiego, referat nr 13 (oraz dyskusja na temat referatu w: t. 2: *Obrady i uchwały*, Lwów 1891, s. 56-67).
- KÜRBIS B., 1957, *Osiągnięcia i postulaty w zakresie metodyki wydawania źródeł historycznych*, „*Studia Źródłoznawcze*” I, s. 53-87.
- LANGLOIS Ch. V., SEIGNOBOS. Ch., 1898, *Wstęp do badań historycznych*, przeł. W. Górkowa, Lwów: Księgarnia H. Altenberga (1912).
- LELEWEL J., 1822, Wilno, *Nauki dające poznawać źródła historyczne*, Wilno: Zawadzki.
- MINCER F., 1985, *Wybrane zagadnienia wydawnicze. Edytorstwo naukowe i ruch wydawniczy*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP.
- PIEKOSIŃSKI F., 1893, *Średniowieczne znaki wodne zebrane z rękopisów przechowywanych w archiwach i bibliotekach polskich, głównie krakowskich: wiek XIV*, Kraków: Akademia Umiejętności.
- PILAT R., 1886, *Jak należy wydawać dzieła polskich pisarzy XVI i XVII w.?*, [w:] *Pamiętnik Zjazdu historyczno-literackiego im. Jana Kochanowskiego*, Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, druk. Wł. L. Anczyca i Sp., s. 97-111 [*Archiwum do dziejów Literatury i Oświaty w Polsce*, t. 5] (oraz dyskusja nad referatem: s. 195-210).
- Potrzeby naukowe w zakresie wydawnictw źródłowych do dziejów Polski*, „*Nauka polska. Jej potrzeby, organizacja i rozwój*” 2, 1919, s. 173-226:
- W. SEMKOWICZ, *I. Okres piastowski*
  - O. HALECKI, *II. Okres jagielloński*
  - E. BARWIŃSKI, *III. Okres od 1572 do 1648*
  - W. KONOPCZYŃSKI, *IV. Okres od 1648 do 1795.*
- SEMKOWICZ W., 1925, *O potrzebie reedycji źródeł historycznych z doby piastowskiej*, [w:] *Pamiętnik IV. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, t. 1: *Referaty*, Lwów: Polskie towarzystwo Historyczne, s. 6-12.
- SEMKOWICZ W., 1951, *Paleografia łacińska*, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności.
- SIEMIŃSKI J., 1927, *Symbolika wydawnicza. Projekt ujednostajnienia*, Warszawa: Kasa im. Mianowskiego, Instytut Popierania Nauki [Towarzystwo Naukowe Warszawskie: *Roczniki Komisji Historycznej*, t.1].

WOJCIECHOWSKI K., *Potrzeba naukowych krytycznych wydań najznakomitszych poetów polskich dawniejszych i nowszych, jaki ma być program wydawnictwa i na jakich zasadach oparty*, [w:] *Pamiętnik III. Zjazdu historyków polskich w Krakowie urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4. 5 i 6 czerwca 1900*, tom 1: *Referaty*, Kraków: Nakładem uczestników Zjazdu.

WOLFF A., *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „*Studia Źródłoznawcze*” I, 1957, s. 155-184.

Z badań nad literaturą staropolską. Program i postulaty, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1952, s. 54-98:

- K. GÓRSKI, *Prace nad projektem zasad transkrypcji i transliteracji zabytków staropolskich*
- S. VRTEL-WIERCZYŃSKI, *Zasady wydawania polskich tekstów średniowiecznych*, s. 60-70
- K. GÓRSKI, *Zasady transkrypcji tekstów XVI i XVII wieku*
- W. KURASZKIEWICZ, *Sposób opracowania indeksów wyrazowych*
- E. SAWRYMOWICZ, *W sprawie przepisów edytorskich dla tekstów staropolskich do użytku szkolnego*.